

ὁποίου ἀπὸ τότε μὲ ὑπερηφάνεια παρακολουθήσαμε τὴν εὐθύγραμμη ἀνοδικὴ πορεία ὡς τὴν ἐπίσημη τούτη ὥρα.

Χάρις στὴν κατὰ τὰ ἄλλα βαριὰ μακροζωία ἐμεῖς οἱ φίλοι τοῦ Παπανούτσου καὶ οἱ ἰσάδελφοί τοῦ Θεοδωρακόπουλου εἶχαμε τὴν καλὴ τύχη νὰ προλάβωμε νὰ Σᾶς παραδώσωμε ἀπὸ χέρι σὲ χέρι τὴν σκυτάλη, καὶ νὰ Σᾶς δοῦμε ἐγκατεστημένο στὴν θέση ἀπὸ ὅπου θὰ συνεχίσετε τὸ ἔργο μας, βέβαιοι, ἀγαπητὲ συνάδελφε, ὅτι σεῖς οἱ νεώτεροι δικαιούσθε νὰ ἐπαναλάβετε τὴν ὑπερήφανη δωρικὴ ὑπόσχεση: ἄμμες δὲ γ' ἐσσόμεθα πολλῶ κάρρονες.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Εὐχαριστῶ καὶ τὸν Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Κύριο Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο καὶ τὸν πρῶτον Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας Κύριο Κωνσταντῖνο Τσάτσο γιὰ τοὺς ὠραίους λόγους, πού μοῦ ἐπιδαιψίλευσαν, ἀπαύγασμα τῆς ὑψηλῆς πνευματικότη-
τας καὶ τῆς εὐφράδειας καὶ τῆς γενναιοφροσύνης τους.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ ὅλους ὅσοι μὲ τὴ θετικὴ ψήφο τους συνέβαλαν στὴν ἐκλογή μου ὡς τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας, καθὼς καὶ τὸν ἀρμόδιο Ὑπουργὸ καὶ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, πού ἐπικύρωσαν τὴν ἐκλογή μου αὐτὴ μὲ τὸ κατὰ νόμον Διάταγμα.

Εὐχαριστῶ ἀκόμη ὅλες τὶς Κυρίες καὶ ὅλους τοὺς Κυρίους, πού μᾶς τιμοῦν ἀπόψε μὲ τὴν παρουσία τους.

Ἡ ὥρα ὅμως ὑπαγορεύει καὶ παρακαλῶ νὰ φέρομε στὴ μνήμη δύο μεγαλεπήβο-
λους ἄνδρες, καθιερωμένους μὲ τὸ ἔργο τους ἤδη στὴν Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλο-
σοφίας, πού ἄλλωστε εἶχαν λαμπρύνει καὶ τὴν Ἀκαδημία: τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακό-
πουλο καὶ τὸν Εὐάγγελο Παπανούτσο.

Μὲ τὸν πρῶτο εἶχα τὸ εὐτύχημα νὰ γνωρισθῶ στὰ φοιτητικὰ μου χρόνια, ὅποτε καὶ δέχθηκα γόνιμο ἐπηρεασμὸ ἀπὸ τὸ γνήσια φιλοσοφικὸ πνεῦμα του. Ἀλλὰ εἶχα καὶ τὸ προνόμιο νὰ διατηρήσω ἔκτοτε οὐσιαστικὴ ἐπικοινωνία μαζί του ἐπὶ ἡμισυ αἰῶνα.

Μὲ τὸν δεύτερο ἡ γνωριμία μου ἔγινε στὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια, καὶ ἡ ἐπικοινωνία μου, ὀλοένα καὶ πιὸ μεστή ἐμπιστοσύνης, εἶχε διαρκέσει τρεῖς τολάχι-

στον δεκαετίες. Σὲ ἡμέρες δύσκολες, αὐτὸς μὲ στέγασε. Ὑπὸ τὴν αἰγίδα του δίδαξα φιλοσοφία στὸ «Ἀθηναίον» ἀπὸ τὸ 1955 ὡς τὸ 1966, καὶ διατηρῶ ἐνθουσιαστικὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκείνη.

Τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο καὶ τὸ ἦθος τῶν δύο αὐτῶν ἐξοχῶν ἀνδρῶν ἔχω ἐκθέσει καὶ ἐξάρει ἄλλοτε¹ ὡς Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας.

*

* *

Τὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἶναι κατ' ἐξοχὴ κατάλληλο γιὰ λόγο μὲ θέμα τὴ φιλοσοφία.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὅποιο χάσμα χρόνου καὶ ἂν τὴ χωρίζει, ἢ καὶ ὅποιο φράγμα πνεύματος, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος, πρέπει νὰ ἐρμηνεύει τὴν ἀποστολὴ τῆς μὲ ἀναφορὰ καὶ στὴν ἀθθεντικὴ ἐκείνη Ἀκαδημία. Πρέπει ἄρα ἐδραῖο ἔργο τῆς νὰ εἶναι ἡ δημιουργικὴ διακονία τῆς φιλοσοφίας, καὶ νὰ ἐπιτελεῖται μὲ πηγὴ ἐμπνευστικὴ τὴν ἐλληνικὴ προπάντων φιλοσοφία. Οἱ ἐπώνυμοι ἡρωες τῆς οἰκουμενικῆς αὐτῆς φιλοσοφίας ὑπάρχουν στὸ βάθος τοῦ ἱστορικοῦ ὀρίζοντα μὲ ἀμείωτη ἀπὸ τὸν χρόνον τὴν πνευματικὴ ἀκτινοβολία τους.

I

Ἐμμένομε στὴ βασίμη γνώμη, ὅτι ἡ φιλοσοφία, ὡς ἱστορικὰ γόνιμος τρόπος τοῦ πνεύματος, καὶ ἄλλωστε κορυφαῖος, γεννήθηκε πρὶν εἴκοσι πέντε αἰῶνες στὴν Ἑλλάδα, καὶ ὑπῆρξε τότε κάτι ἀνακαινιστικὸ ριζικὰ τῆς ἀνθρώπινης πνευματικότητος, καὶ ἄρα καίριο στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Εἶχε προηγηθεῖ κατεργασία τοῦ πνευματικοῦ ἐδάφους ἀπὸ τοὺς μεγάλους ποιητὲς προπάντων Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδο, ἀλλὰ καὶ προετοιμασία τοῦ ἱστορικοῦ ἐδάφους μὲ τὶς ἀναδιάρθρωσεις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας τῶν Ἑλλήνων καὶ μὲ τὴν εὐρυδιάστατη ναυτεμπορικὴ δράση τους καὶ τὰ πρὸς ἀποικισμὸ πολύτροπα ταξίδια τους. Ἡ ἐγκαινίαση ὁμῶς τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ τὸν Ἡράκλειτο καὶ τὸν Παρμενίδην ὑπῆρξε κάτι σὰν ἀπογείωση τοῦ ἀνθρώπινου στοχασμοῦ.

Ἀκολούθησε ἡ παιδαγωγικὴ εἴτε ἀντι-παιδαγωγικὴ δράση τῶν Σοφιστῶν, ὡς ἀκραία κριτικὴ προπάντων, δοξασιῶν, θεωρημάτων, θεσμῶν, καὶ παράλληλα ἢ καὶ

1. Δεσποτοπούλου Μελετήματα Φιλοσοφίας, III, 1982, σ. 153 - 154, σ. 159 - 169, Δοκίμια καὶ Λόγοι, 1983, σ. 23 - 24, σ. 89 - 94.

ἀντίδρομα πρὸς αὐτὴν ὀρθώθηκε ὁ ἥρωϊκὸς λόγος τοῦ Σωκράτους², κριτικὰ ἐποικοδομητικὸς, κατ' ἐξοχὴν πρόσφορος γιὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν συνειδήσεων πρὸς τὸν κόσμον τῆς ἠθικῆς. Ταυτόχρονα σχεδὸν ὁ Δημόκριτος διαμόρφωσε τὴν περίφημη θεωρία τῶν ἀτόμων, ποῦ ἔμελλε νὰ ἐπηρεάσει κρίσιμα στοὺς νεώτερους χρόνους τοὺς σκαπανεῖς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Ἐπακολούθησε, κατὰ οἰονεὶ διαλεκτικὴ συνέχεια, καὶ μὲ συγκυρία τῆς Ἱστορίας θαυμαστὴ ὡς πρὸς τὸν προσωπικὸ παράγοντα, ἡ πνευματικὴ μεγαλουργία τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ πολυδιάστατη παρέκτασή της ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Συγκροτήθηκε τότε, μὲ τὸ ἔργο ἰδιαίτερα τῶν δύο αὐτῶν κλασσικῶν φιλοσόφων³, τὸ αἶδιο σῶμα τῆς φιλοσοφίας.

Ἐπῆρξαν καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, στὸν τρίτο π.Χ. αἰῶνα καὶ στοὺς ἀμέσως ἐπόμενους αἰῶνες, σπουδαῖες ἐπιτεύξεις τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, μάλιστα μὲ κοινωνικὴ ἀπήχηση μεγάλη ὅσο ποτὲ πρὶν. Εἶναι ὅμως, ὅλες, ἔργα ἤδη ἐπιγόνων ὅσο καὶ ἂν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιγόνους αὐτοὺς ἦταν ρωμαλεοὶ στοχαστές, ὄξυνούστατοι ἢ καὶ πολυμαθέστατοι, καὶ ὅσο ἂν ὀρισμένοι, ὅπως ὁ Πύρρων, ὁ Ἐπίκουρος, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Στοᾶς, ἔγιναν ἐπώνυμοι τῆς φιλοσοφίας σὲ κάποιες εὐρύτατα διαδομένες τάσεις της, καθὼς μαρτυροῦν καὶ οἱ λέξεις «πυρρωνιστής», «ἐπικούρειος», «στωϊκός».

Προβάλλονται κάποτε ἀμφισβητήσεις γιὰ τὸ ἱστορικὸ προβάδισμα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀπροκατάληπτη ὅμως ἐκτίμηση τῶν κειμένων τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἱστορικῆς σειρᾶς τους καὶ τῶν ἱστορικῶν ἀπηχήσεών τους, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπλὴ ἀναγνώριση τῶν πιὸ συχνῶν στίς σελίδες τους ἐννοιῶν καὶ λέξεων, ἐπιβεβαιώνει πολλαπλᾶ, ὅτι γενέτειρα τῆς φιλοσοφίας στὴν καθαρὴ συγκρότησή της, ἐκείνης ἄλλωστε ποῦ μεγαλουργήσε ὡς τὴν ἐποχὴ μας, εἶναι ἡ ἐλληνικὴ γῆ, ἀπὸ τὴν Ἰωνία ἕως τὴν Κάτω Ἰταλία⁴.

Καὶ μεγαλουργήσε ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ὅπως καὶ ἡ ἀπότοκὴ της γνήσια ἐπιστήμη, καθὼς αὐτὲς ἐδραίωσαν τὸν Λόγο, δηλαδὴ τὸν αὐτόνομο στοχασμό, καὶ μὲ αὐτὸν διέλυσαν δεισιδαιμονίες καὶ προλήψεις, ἔκγονες τῆς μαγικῆς νοοτροπίας.

Οἱ ἐπιδράσεις τυχὸν στὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα εἴτε ἀπὸ τὸ Ἰνδικὸ ἢ τὸ χαλδαϊκὸ ἢ τὸ ἱρανικὸ εἴτε ἀπὸ τὸ αἴγυπτιακὸ πνεῦμα, περιορίζονταν ἀπλῶς στὴν εἴσφορὰ κάποιων

2. Ὁ *H. Carteron* (*Revue Philosophique*, juillet 1923, p. 122) χαρακτήρισε ὡς μοναδικὴ στὴν Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τὴ «σωκρατικὴ ἐπανάσταση», καὶ ἀντίστοιχα ὡς ἀνανέωσή της ἢ ἔστω ἀνάπτυξή της ἀπλῶς τὴν καρτεσιανὴ καὶ τὴν καντιανὴ «ἐπανάσταση».

3. Πρβλ. *Heidegger Einführung in die Metaphysik*, 1953, σ. 137 - 141.

4. Βλ. καὶ *Beaufret Dialogue avec Heidegger — Philosophie grecque*, 1977, σ. 36.

στοιχείων που λειτούργησαν ως έρεθίσματα γι' αυτό, αλλά μετουσιώθηκαν πάντοτε και άφομοιώθηκαν μέσα του⁵.

Άξίζει να υπενθυμίσομε σχετικά δύο χωρία τής άρχαίας έλληνικής γραμματείας: από την πλατωνική Έπινομίδα (987 δε), το νεώτερο: «Λάβωμεν δέ ως ότιπερ άν Έλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τούτων είς τέλος άπεργάζονται» και το παλαιότερο, από το έργο του Έροδότου (I, 60), όπου εκφράζεται, με κάποια ειρωνεία έστω, ή διάχυτη μεταξύ των Έλλήνων πίστη ότι «άπεκρίθη τε έκ παλαιτέρου του βαρβάρου έθνεος το έλληνικόν, έόν και δεξιώτερον και εὐθηέης ήλιθίου άπηλλαγμένον μάλλον».

* * *

Έξ άλλου, ή πολιτική κοινωνία των Έλλήνων υπήρξε ιστορικώς χῶρος με διαθέσεις όχι πάντοτε φιλικές προς τή φιλοσοφία⁶. Οί κακές πολιτικές δυνάμεις, ιδιαίτερα στην πόλη των Άθηνών, άμάρτησαν επανειλημμένα προς τή φιλοσοφία. Ό Σωκράτης συμβολίζει τραγικά την έχθρότητα μεγάλης μερίδας του λαού των Άθηνών προς τή φιλοσοφία, έστω κατά σύγχυσή της προς τή Σοφιστική: αλλά έκτός από αυτόν και ό Άναξαγόρας και ό Πρωταγόρας.

Παρά τους διωγμούς, όμως, ή φιλοσοφία ταύτίσθηκε τελικά με το έλληνικό πνεῦμα στην ύψηλότερη φάση του, και άσκησε από τότε, αλλά και στους έπειτα αιῶνες, τήν κοσμοϊστορική λειτουργία της.

* * *

Άναμφίβολα ή φιλοσοφία δέν ανήκει άποκλειστικά στους Έλληνες. Άλλωστε ή ίδια ή έλληνική φιλοσοφία έχει οικουμενικό χαρακτήρα. Και προπάντων, ή φιλοσοφία είναι από τή φύση της πανανθρώπινη, ως ή κατ' έξοχήν ανθρώπινη πνευματική λειτουργία. Ό Άριστοτέλης ήδη τόνιζε τή σύμφυση τής φιλοσοφίας με τους ανθρώπους γενικά: «Πάντες άνθρωποι του είδέναι όρέγονται φύσει» είναι ή έναρκτήρια φράση

5. Βλ. Chevalier *Histoire de la Pensee*, I, 1955, σ. 31-33. Πρβλ. Conti *Cosmogonie Orientale e Philosophia Presocratica*, όπου και υπερτονίζονται οι επιδράσεις των κοσμογονιών των ανατολικών λαών στους προσωκρατικούς φιλοσόφους.

6. Ό Πλάτων επιχειρεί να εξηγήσει τις διαθέσεις αυτές με επίκληση τής μη γνησιότητας συχνά των έμφανιζόμενων ως φιλοσόφων (Πολιτεία 487γ - 496α).

τοῦ ἔργου του «Μετὰ τὰ Φυσικά»· καὶ στὸ ἴδιο ἔργο (982β 12-14) ἀναγράφεται ἀκόμη: «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν». Καὶ προσθέτομε, ὅτι ἡ φιλοσοφία, εὐρύτατα ἐννοημένη, παρουσιάζεται συνυφασμένη ὄχι μόνον μὲ τὴν ἐμφυτὴ ἀνθρώπινη διάθεση πρὸς τὸ «εἰδέναι», ὑποκινημένη ἀπὸ τὸν «θαυμασμό»⁷ ἢ καὶ δεκτικὴ νὰ προαχθεῖ σὲ πνεῦμα κριτικόν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπίγνωση τῶν δυναστικῶν ἐξαρτήσεων καὶ τῶν ὀριακῶν προοπτικῶν τοῦ ἀνθρώπινου βίου, ὅπως ἡ ἑτερόθετη προέλευσή του καὶ ἡ ἀναπότρεπτη κάποτε λήξη του, καὶ προπάντων ἡ ὑπαγωγή του ἀέναα στοὺς ριπτασμοὺς τῆς τύχης καὶ στίς ἄρπυιες ἄρα τοῦ πόνου ἢ καὶ τῆς ἁμαρτίας⁸ καὶ ὅτι, ἐξ ἄλλου, σύστοιχα ὅμως καὶ πρὸς τὴν ἐπίγνωση αὐτῆ, ἡ φιλοσοφία ἔχει τὴν ἀποστολὴ νὰ συμπαραστέκει ὀδηγητικά ἢ παραμυθητικά τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, σὲ ὄρες προπάντων κρίσιμες ἢ ἐναγώνιες.

Ἄν, ὅμως, ἐννοημένη εὐρύτατα ἡ φιλοσοφία ἐμφανίζεται μὲ ἀποστολὴ πανανθρώπινη καὶ σὲ ἀνταπόκριση πρὸς τὴ φύση γενικὰ τῶν ἀνθρώπων, αὐτὸ δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχουν τὰ πρωτοτόκια στὴ δημιουργικὴ σχέση πρὸς τὴ φιλοσοφία, ἐννοημένη ὡς λειτουργία τοῦ πνεύματος καθαρὰ καὶ αὐστηρὰ συγκροτημένη καὶ μὲ συνέχεια γόνιμη ἐπὶ αἰῶνες.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐλληνικῆς ρίζας τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας, ἐκφρασμένη μὲ θέρμη καὶ ἀπὸ διάσημους ξένους ἐπιστήμονες καὶ φιλοσόφους, ὅπως ὁ *Claude Bernard*⁹ καὶ ὁ *Henry Maine*¹⁰ στὸν δέκατο ἔνατο, καὶ ὁ *Whitehead*¹¹ καὶ ὁ *Chevalier*¹² στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, καὶ τόσοι ἄλλοι, θεμελιώνεται πολλαπλᾶ, καὶ πρῶτιστα μὲ τὴν πλειάδα τῶν βασικῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, πού κληροδότησαν οἱ Ἕλληνες στὸ ἀνθρώπινο γένος, ὅπως ἄπειρον, πέρας, μέτρον, οὐσία, γένεσις, φύσις, κόσμος, τύχη, ἀνάγκη, νόμος, ἀρχή, εἶδος, τέλος, νοῦς, λόγος, ἐνέργεια καὶ δύναμις, μορφή καὶ ὕλη, καὶ τόσες ἄλλες. Ἡ ἀναγνώριση αὐτῆ ἐπικυρώνεται ἀκόμη ἀπὸ τὴν παρουσία ἐλληνικῶν λέξεων σὲ ὅλες σχεδὸν τίς σημερινῆς γλώσσες τῆς ἀνθρωπότητας γιὰ δήλωση τῶν σπουδαιότερων ἀγαθῶν τοῦ πνευματικοῦ βίου: φιλοσοφία, θεωρία, λογικὴ, μέθο-

7. Βλ. καὶ Πλάτωνος *Θεαίτητος* 155δ, *Φίληβος* 16γ. Πρβλ. *Jaspers Einführung in die Philosophie*, 1958, σ. 18.

8. Βλ. *Δεσποτοπούλου Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 11 κ.έπ.

9. Βλ. *Chevalier* ἑνθ. ἀν., σ. 589.

10. Βλ. *Gomperz Griechische Denker*, I, 1922, σ. 1.

11. *Whitehead Process and Reality*, 1929, σ. 53.

12. *Chevalier* ἑνθ. ἀν., σ. 59 κ.έπ.

δος, σύστημα, ήθική, πολιτική, φυσική, βιολογία, ψυχολογία, μαθηματικά, αριθμητική, γεωμετρία, γεωλογία, γεωγραφία, ιστορία, γραμματική, αστρονομία, θέατρο, μουσική, άρμονία και τόσες άλλες, στο πεδίο ιδιαίτερα της Ίατρικής.

Έξ άλλου, ή ελληνική φιλοσοφία και ή έκγονή της επιστήμη, έστω και με τις ευρωπαϊκές προεκτάσεις τους, αυτές ουσιαστικά διακαθορίζουν άκόμη και σήμερα την κατάσταση της ανθρωπότητας και συμβάλλουν στη ζωή της ευεργετικά, παρά κάποιες τερατικές προβάσεις της επιστήμης και της τεχνικής στη διάρκεια του αιώνα μας¹³.

* * *

Είναι θεμιτό κατά συνέπεια να χαρακτηρίζεται ως μετα-ελληνική φιλοσοφία ή μεσαιωνική φιλοσοφία, που σε Δύση και σε Ανατολή έξοχα διακόνησε τη χριστιανική πίστη, καθώς και ή ευρωπαϊκή φιλοσοφία των νεώτερων χρόνων έως και την εποχή μας, που συχνά διεκδίκησε αυτοδυναμία ριζική. Ο Αύγουστίνος, ο Scotus Eriugena, ο Θωμάς Ακινάτης, και τόσοι άλλοι στο Μεσαίωνα, μεταξύ τους και Ιουδαίοι και Άραβες, ρύθμισαν τα πνευματικά τους βήματα έναντι στο έδαφος της ελληνικής φιλοσοφίας. Άλλά και οι μεγάλοι προπάντων εκπρόσωποι της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας των νεώτερων χρόνων έως τον Hegel και τον Nietzsche ή και τον Heidegger, διαπλάσθηκαν ως φιλόσοφοι με πνευματικά έφόδια ελληνικά.

* * *

Άξίζει έξ άλλου να τονισθεί, ότι παρά τη μεγάλη ποικιλία των θεωρημάτων, παρά τις άστοχίες κάποτε και τις μονομέρειες στις συλλήψεις των προβλημάτων, ή ελληνογέννητη αυτή φιλοσοφία, στους είκοσι πέντε αιώνες της ιστορίας της, δέν στερείται από συνέχεια και συνοχή. Η φαινόμενη αστάθεια στις αναζητήσεις και συχνή έναλλαγή των συστατικών της θεωρημάτων είναι άποτοκη της ιδιαίτερης μοίρας του φιλοσόφου, καθώς δηλαδή αυτός έχει ευθύνη και στάση προσωπική αντίκριστα φιλοσοφικά προβλήματα. Πραγματικά, ο φιλόσοφος υπέχει «λόγον διδόναι» έως τα έσχατα, είναι κατά συνέπεια ύποχρεωμένος σε αναμόχλευση της φιλοσοφίας έως τα θεμέλιά της, ώστε παρά τη γαλούχησή του από την Ιστορία της να κατορθώνει το έργο του σαν κάτι αυτοθεμελίωτο και αυτοανάπτυκτο. Υπάρχουν, όμως, και όρισμέ-

13. Βλ. Δεσποτοπούλου ένθ' άν., σ. 180 - 181.

νες επιτεύξεις της φιλοσοφίας, που κανείς δεν μπορεί να τις άπαρνηθεί ή να τις άγνοήσει¹⁴, χωρίς να συρθεί ό ίδιος σε τροχιά στοχασμού σφαλερή.

Θεωρημένη, άρα, συνολικά, ή ευρωπαϊκή φιλοσοφία καταφαίνεται ότι δεν είναι πηνελόπειο έργο είτε σισύφειο έργο¹⁵, αλλά είναι ύπατο πνευματικό άθλημα, υπεύθυνο άκέραια και άκραία δημιουργικό, έκδηλωτικό άθθεντικά της ευγένειας του ανθρώπου, κορυφωτικό ή και θεμελιωτικό τών έργων της έλευθερίας του, όδηγητικό της ζωής του, είτε παραμυθητικό του, ή και λυτρωτικό του σε ώρες κρίσιμες ή έναγωνίες.

* * *

Και όμως έπιπολάζουν στην έποχή μας δοξασίες άρνητικές της φιλοσοφίας είτε μειωτικές της. Έξαγγέλλεται ό θάνατος είτε ή περιαγωγή της φιλοσοφίας σε κατάσταση άχρηστίας ή και άφασίας, με την υπερνίκησή της δήθεν από την έπιστήμη και την τεχνική. Άκόμη έμφανίζεται από άλλους ή φιλοσοφία σαν κάτι χωρίς ιδική του όντότητα, δυναστικά έξαρτημένο από έπιδράσεις κοινωνικών δυνάμεων ή και ύποβιβάζεται από άλλους σε λειτούργημα ύπηρετικό μάλλον τών έπιστημών.

Έ διαδόση τών δοξασιών αυτών και σε πανεπιστημιακούς χώρους επιβάλλει να ύπομνησθούν όρισμένες άλήθειες, αν και σχεδόν αυτονόητες:

Πρώτον, ή φιλοσοφία πηγάζει από την υπερβατική φύση του ανθρώπινου πνεύματος και την έμμονη τάση του προς τό καθόλου και προς τό άπόλυτο: θα ύπάρχει άρα πάντοτε, άναντικατάστατη και πολυτιμώτατη, όσο ύπάρχουν άνθρωποι με συνείδηση άγρυπνη¹⁶.

Δεύτερον, ή γνήσια φιλοσοφία είναι υπεράνω μονομερειών και προκαταλήψεων. Έπηρεασμοί από τούς κοινωνικούς άνταγωνισμούς συμβαίνουν, αλλά μόλις στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας¹⁷, ή κάπως και της φιλοσοφίας της Έστορίας¹⁸, και σ' αυτά όμως όχι όπου έκδηλώνεται ό στοχασμός άθθεντικά μεγάλο φιλοσόφου. Έξ άλλου, είναι σφαλερό τό διαδομένο ευρύτατα θεώρημα, ότι άναγκαία ύπάρχει συνοχή άλληλοπροσδιοριστική της πολιτικής φιλοσοφίας ή της ήθικής φιλοσοφίας όρισμένου φιλοσόφου με την όντολογία του και τη γνωσιολογία του, π.χ. της πολιτικής φιλοσο-

14. Πρβλ. N. Hartmann Zur Grundlegung der Ontologie, 1941², σ. 2 - 3.

15. Βλ. Δεσποτοπούλου ένθ. άν., σ. 15 - 17.

16. Βλ. και Jaspers ένθ. άν., σ. 16 - 17.

17. Βλ. Δεσποτοπούλου Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας, 1983⁴, σ. 13 - 15.

18. Βλ. Δεσποτοπούλου Φιλοσοφία της Έστορίας κατά Πλάτωνα, 1982, σ. 15.

φίας του Πλάτωνος με τη γνωσιολογία του ή της ήθικης φιλοσοφίας του Ἀριστοτέλους με την οντολογία του.

Και τρίτον, ή φιλοσοφία, όσο και αν έχει εκχωρήσει βαθμιαία σε ειδικές επιστήμες πολλά θέματα, όργωμένα κάποτε από τον βαρύ στοχασμό της, δέν έπαυσε όμως να κρατάει, αυτή μόνη, τὰ πρώτα και τὰ έσχατα, καθώς μόνη αυτή έπιτελεί, ή τουλάχιστον έχει την άποστολή να έπιτελεί, την άναγωγή τών ανθρώπινων συνειδήσεων προς άπόλυτη έδραίωση και άκέραιη προοπτική: ώστε, παράλληλα προς τó άλλο, πολλαπλό, έργο της, λειτουργεί έπιστατικά στο βάθρο και στην κορυφή τών ειδικών έπιστημών¹⁹, δηλαδή κατοχυρώνει τις θεμελιωτικές άρχές τους και άξιολογεί τις ύπατες προβάσεις τους.

II

Ἄς συγχωρηθεῖ, τώρα, ή ένασχόληση με σοβαρό ζήτημα όρολογίας.

Ἐπί αἰώνες, και άκόμη σήμερα, σε όλες σχεδόν τις γλώσσες, ή πιό βαρυσήμαντη έπίδοση του ανθρώπινου πνεύματος εκφράζεται, ως γνωστόν, με την έλληνική λέξη «φιλοσοφία».

Ἡ λέξη αυτή, άνύπαρκτη άκόμη στα έργα του Ὅμηρου και του Ἡσιόδου, διαπλάσθηκε στον πέμπτο π.Χ. αἰώνα, κατά μετατροπία του όρου «φιλόσοφος», πλασμένου φαίνεται από τον Πυθαγόρα, στην έπιδίωξή του να αντιδράσει προς την άξίωση για κατοχή της σοφίας, που ένέχει ή λέξη «σοφός», και προς την αντίστοιχη μεγαλαυχία. Ὅρίζει ως φιλοσόφους ό Πυθαγόρας άπλώς τους «όρεγομένους... σοφίας». (Ἐρμείας. Πρβλ. Πλάτωνος Πολιτεία 475 β, 485 αβ). Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ό Πλάτων (Φαῖδρος 278 δ): «τó μὲν σοφόν, ὦ Φαῖδρε, καλεῖν ἔμοι γε μέγα εἶναι δοκεῖ και θεῶ μόνω πρέπειν τó δὲ ἡ φιλόσοφον ἡ τοιοῦτόν τι μᾶλλον τε ἄν αὐτῶ ἀρμόττοι και ἔμμελεστέρωσ ἔχοι».

Ἡ διακονία όμως του πνεύματος, που αίτημα έχει την άπόλυτη σχέση προς τον κόσμο και τελείται με σύλληψη ριζική τών προβλημάτων, που μάλιστα και άποφέρει συγκομιδή πνευματική, μοναδικά βαρύτιμη, μεταβιβάσιμη άλλωστε και άνασυνθέσιμη από γενεά σε γενεά, εκδηλα ύπερβαίνει κατά πολό ό,τι από την έτυμολογία της προσφέρεται να εκφράσει ή λέξη «φιλοσοφία». Οί αφιερωμένοι στην ύπατη αυτή λειτουργία του πνεύματος, και με δημιουργική στο χώρο της άπόδοση, δέν είναι άπλώς «όρεγόμενοι... σοφίας».

19. Πρβλ. Husserl *Logische Untersuchungen*, I, 1928⁴, σ. 9 - 12, N. Hartmann ένθ. άν., σ. 34 - 35, Πλάτωνος Πολιτεία 533β - 534α.

Ἵπῆρξε ἄλλη, ἑλληνικὴ ἐπίσης, λέξι, πὶὸ πρόσφορη κάπως γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ὑπατὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος μὲ τὴν ἀπειροδύναμη προοπτικὴ, ἀλλὰ κακοτύχησε ἱστορικὰ. Ἐννοοῦμε τὴ λέξι «σοφιστικὴ», παράγωγη ἀπὸ τὴ λέξι «σοφιστής», πού ἀπὸ τὴν ἔτυμολογία τῆς σημαίνει: προσηλωμένος καὶ μὲ δεξιότητι στὴν καλλιέργεια τῆς σοφίας. Ἀλλὰ ἡ συγκυρία τῆς Ἱστορίας ἔφερε νὰ συνδυασθοῦν οἱ λέξεις «σοφιστής» καὶ «σοφιστικὴ» μὲ ὀρισμένη πλειάδα ρητόρων καὶ παιδαγωγῶν καὶ στοχαστῶν, καὶ νὰ ὑποστοῦν θλιβερά τὶς συνέπειες τῆς πρὸς αὐτοὺς δυσμένειας ἰσχυρῆς μερίδας τοῦ λαοῦ τῶν Ἀθηνῶν προπάντων, καὶ ὕστερα τὴν ἠθικὴ ἀμαύρωση, τὴν ἀπότοκὴ τῆς ὑπερέντονης κριτικῆς τους ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, προσκυρωμένης ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

Ἐξ ἄλλου, δὲν εὐνοήθηκε ἀπὸ τὴν Ἱστορία ὅπως ἔπρεπε οὔτε ἡ ἐπίσης ἑλληνικὴ λέξι «διαλεκτικὴ», πρόσφορη καὶ αὐτὴ γιὰ νὰ ἐκφράσει κάπως ὅ,τι ὀνομάζεται φιλοσοφία, ὡς πρὸς τὴ μέθοδο ἰδιαίτερα. Στὴ λέξι αὐτὴ ὁ Πλάτων εἶχε δώσει περιωπὴ ὄρου ἐκφραστικοῦ νοητικῆς λειτουργίας πού ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὸ ἔργο τῆς λεγόμενης φιλοσοφίας (Πολιτεία 532 βς, 533 γ 9, 534 ε 3, 536 δ 7, Σοφιστής 253 δ 2). Ἐκφράζει ὅμως καὶ ἀβεβαιότητα ὁ ἴδιος, ἂν εἶναι ὀρθὸς ὁ τεχνικὸς ὄρος «διαλεκτικός»: «τοὺς δυναμένους αὐτὸ δρᾶν, εἰ μὲν ὀρθῶς ἢ μὴ προσαγορεύω, θεὸς οἶδεν, καλῶ δὲ οὖν μέχρι τοῦδε διαλεκτικούς» (Φαῖδρος 266 β γ). Δὲν κατορθώθηκε ὅμως νὰ καθιερωθεῖ ἡ λέξι «διαλεκτικὴ», ὥστε νὰ ὑποκαταστήσει τὸν ὄρο φιλοσοφία, ἢ ἔστω νὰ διατηρήσει κάπως ἰσοτιμία πρὸς αὐτόν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη ἔδωκε στὸν ὄρο «διαλεκτικὴ» σημασίαν διαφορετικὴν ἀπὸ ἐκείνη πού εἶχε κατὰ Πλάτωνα. Ἰδοὺ χωρίο ἀπὸ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ (1004 β 23-27): «Περὶ μὲν γὰρ τὸ αὐτὸ γένος στρέφεται ἡ σοφιστικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ τῆ φιλοσοφία, ἀλλὰ διαφέρει τῆς μὲν τῷ τρόπῳ τῆς δυνάμεως, τῆς δὲ τοῦ βίου τῆ προαιρέσει, ἔστι δὲ ἡ διαλεκτικὴ πειραστικὴ περὶ ὧν ἡ φιλοσοφία γνωριστικὴ, ἡ δὲ σοφιστικὴ φαινομένη, οὐσα δ' οὐ». Ἀλλὰ καὶ οἱ μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, μάλιστα καὶ οἱ διασημότεροι ἐκπρόσωποι τῆς κλασσικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, μεταχειρίζονται μὲ διαφορετικὴν ὁ καθένας σημασίαν τὸν ὄρο «διαλεκτικὴ».

Μένει ἄρα καὶ γιὰ μᾶς ἡ ἑλληνικὴ λέξι «φιλοσοφία» στὴν ἐπὶ αἰῶνες οἰκουμενικὰ ἔνδοξην χρῆσιν τῆς: νὰ ἐκφράζει τὴν κατ' ἐξοχὴν ὑπεύθυνη πρόβασι τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος πρὸς τὰ πρῶτα καὶ τὰ ἔσχατα, κορυφωτικὴ τῶν ἄλλων προβάσεών του καὶ θεμελιωτικὴ τῆς ἀφετηρίας τους, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπενθυμίζει διακριτικὰ στὸν ἀνθρώπο τὴν «ὑβριν» τοῦ χαρακτηρισμοῦ του ὡς κατόχου τῆς «σοφίας».

III

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἐκφράσει μὲ τρόπο κλασσικὸ τὸν ὄντολογικὸ χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας: «Ἔστιν ἐπιστήμη τις ἣ θεωρεῖ τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ τὰ τούτῳ ὑπάρχοντα καθ' αὐτὸ» (*Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1003 α 21-22). Ἡ φράση αὐτή, καὶ ἰδιαίτερα τὸ τμήμα τῆς «θεωρεῖ τὸ ὄν ἢ ὄν», ἐπισημαίνει τὸ ἐγκαινιαστικὸ τῆς φιλοσοφίας²⁰ κατόρθωμα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ποὺ χορήγησε τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν πρόβαση τῆς φιλοσοφίας στοὺς διάφορους τρόπους τῆς ἔως τὴν ἐποχὴ μας. Τὸ βασικὸ αὐτὸ κατόρθωμα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων εἶναι ὅτι ἀναγνώρισαν καὶ ἀποσαφήνισαν τὸν ὑπερβατικὸ, δηλαδὴ ἐξωσυνειδησιακὸ, χαρακτήρα τοῦ «ὄντος», ὅπως καὶ τοῦ «γιγνομένου τε καὶ ἀπολλυμένου», ὅτι ἄρα καὶ δὲν ἀνέχθησαν τὴ σύγκρουση καὶ ταύτιση τῶν «σημείων» καὶ τῶν σημαινόμενων.

Ὁ διαχωρισμὸς τῶν «σημείων» ἀπὸ τὰ σημαινόμενα, καὶ τῆς «ἐπιστήμης» ἀπὸ τὸ «ὄν», ἔχει ἐκφρασθεῖ πυκνότερα καὶ διανγέστατα σὲ χωρίο τῆς Ἐβδόμης Ἐπιστολῆς τοῦ Πλάτωνος (342 α - 344 α). Ἴδου τὸ νόημα τοῦ χωρίου περιληπτικά: τὸ «ὄνομα» «κύκλος» σημαίνει ὀρισμένο γεωμετρικὸ σχῆμα· ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ «ὄνομα» ὑπάρχει καὶ ὁ «λόγος», δηλαδὴ ὀρισμὸς, τοῦ ἴδιου γεωμετρικοῦ σχήματος, «ἐξ ὀνομάτων καὶ ρημάτων συγκείμενος»· καὶ ὑπάρχει ἀκόμη τὸ «εἶδωλον» τοῦ ἴδιου γεωμετρικοῦ σχήματος, δηλαδὴ «τὸ ζωγραφούμενόν τε καὶ ἐξ-αλειφόμενον». Καὶ τὰ τρία ὅμως αὐτὰ ὑπάρχουν σὲ ὑπερηλικὴ λειτουργία πρὸς τέταρτο κάτι, ποὺ εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ ἡ νόηση καὶ ἡ ὀρθὴ ἀντίληψη, σχετικὰ μὲ αὐτὰ («ἐπιστήμη καὶ νοῦς ἀληθῆς τε δόξα»), δηλαδὴ μὲ ἀντικείμενο τὸ ἴδιο γεωμετρικὸ σχῆμα, καὶ ποὺ ἐξ ἄλλου δὲν προφέρεται οὔτε γράφεται, ἀλλὰ ἐνυπάρχει στίς συνειδήσεις («οὐκ ἐν φωναῖς οὐδ' ἐν σωμαίων σχήμασι, ἀλλ' ἐν ψυχαῖς ἐνόν»), ὥστε καὶ ριζικὰ διαφέρει ἀπὸ τὰ ἄλλα τρία, «ὄνομα», «λόγον» καὶ «εἶδωλον». Καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση, ὅμως, εἴτε ἡ νόηση εἴτε ἡ ὀρθὴ ἀντίληψη, δὲν εἶναι ἀκόμη τὸ κύριο· πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ τὴ νόηση καὶ τὴν ὀρθὴ ἀντίληψη βρίσκεται, ὡς «πέμπτον» ἤδη, τὸ προκείμενο γεωμετρικὸ σχῆμα ὅπως ὑπάρχει καθ' ἑαυτό, δηλαδὴ, σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκφραση, «αὐτὸ ὃ ἐστίν» ὁ «κύκλος» ἂν συλλάβει ὀρθὰ τὴ σύστασή του ἢ γνωστικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, τότε γίνεται γνώση ἀληθινή, διαφορετικὰ, μένει ἄγνονη, παρασυρμένη σὲ λάθος· καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὅμως ὁ «κύκλος» «αὐτὸ ὃ ἐστίν», δηλαδὴ ὅπως ὑπάρχει καθ' ἑαυτόν, δὲν παθαίνει τίποτε, ἢ συνείδηση μόνο τοῦ ἀνθρώπου στὴν πρώτη περίπτωση ἀποκτáει ἀλήθεια, στὴ δεύτερη περίπτωση ἔχει παραπλανηθεῖ.

20. Πρβλ. *Beaufre* ἐνθ. ἀν., σ. 22 κ. ἐπ.

IV

Ἡ φιλοσοφία ὁμως δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὸ ἔργο της νὰ «θεωρεῖ τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ τὰ τούτω ὑπάρχοντα καθ' αὐτό». Ἔργο της ἐπίσης εἶναι, καὶ μάλιστα κρίσιμο, νὰ ἐμπεδώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ κατευθύνει τὴ συνείδησή του πρὸς τὴν ἄξια συμπεριφορά του. Ἀναφέρεται ἡ φιλοσοφία στὸν ἄνθρωπο τοῦλάχιστον διττά: θεωρεῖ δηλαδὴ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὡς πλᾶσμα πολυπροσδιόριστο ἀπὸ τὶς δυνάμεις τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ὡς ὑποκείμενο αὐτοκαθόριστο μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς ἐλευθερίας του²¹. μάλιστα θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο ὄχι μόνον ὡς ὑποκείμενο τῆς γνωσιακῆς λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ὑποκείμενο πράξεων καὶ παραλείψεων, σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς του, καὶ μὲ προοπτικὴ πρὸς τὸ σύνολο ἢ μᾶλλον τὸ ἐφεξῆς σύνολο τῶν στιγμῶν τῆς ζωῆς του. Ἡ φιλοσοφία ὑπάρχει ἄρα καὶ ὡς πραξιολογία.

Εἶχε διαπλασθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἄρτια σχεδὸν ὅ,τι ὀνομάσθηκε ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιον Λογικὴ. Μὲ αὐτὴν κληροδοτήθηκε στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα κάτι σὰν «ὄργανον» γιὰ τὶς ἐπιδόσεις του ὡς θεωρητικοῦ λογισμοῦ²². Δὲν εἶχε ὁμως διαπλασθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη «ὄργανον» ἀνάλογο, πρόσφορο σὲ ἰκανὸ βαθμὸ γιὰ τὶς προβάσεις τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἠθικὴ, τὴν πολιτικὴ, τὴν οἰκονομία, τὴν τεχνικὴ ἂν καὶ εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐξοχα ἡ ριζικὴ διαφορὰ μεταξὺ «ἐπιστήμης», δηλαδὴ ἔργου τοῦ θεωρητικοῦ λογισμοῦ, καὶ «φρονήσεως», δηλαδὴ ἀρετῆς μὲ συνάφεια πρὸς τὸν πρακτικὸ λογισμό. Καὶ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ἔλλειμμα τῆς φιλοσοφίας, μάλιστα καὶ ἡ παραπλανητικὴ ἐντύπωση πολὺ συχνὰ γιὰ τὴν ἐπάρκεια τῆς Λογικῆς ὡς «ὄργανου» καὶ στὸ πεδίο τοῦ πρακτικοῦ λογισμοῦ, ταλάνισαν καὶ ταλανίζουν τοὺς λειτουργοὺς τῶν πρακτικῶν προβάσεων τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος: καθὼς ἰδιαίτερα ἡ τεχνολογία καὶ ἡ οἰκονομικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτικὴ ἢ καὶ ἡ ἠθικὴ παραπαίουν ὡς πρὸς τὴ μέθοδό τους μεταξὺ ἐμπειρισμοῦ καὶ θεωρητισμοῦ, στερημένες ἀπὸ ὑποδομὴ πραξιολογικὴ²³.

Παρὰ τὴν ἔλλειψη, ὁμως, ἕως καὶ τὸν αἰῶνα μας, ἀναπτυγμένης πραξιολογικῆς,

21. Βλ. Jaspers ἐνθ. ἀν., σ. 62, Δεσποτοπούλου Μελετήματα Φιλοσοφίας, 1978, σ. 30 - 31.

22. Πρβλ. ὁμως Husserl ἐνθ. ἀν., σ. V κ. ἐπ., Heidegger ἐνθ. ἀν., σ. 143.

23. Βλ. Δεσποτοπούλου ἐνθ. ἀν., σ. 24 - 26, Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας, 1983⁴, σ. 151 - 152.

ὑπῆρξαν ἐξαιρετες ἐπιδόσεις τῶν μεγάλων φιλοσόφων στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς. Ἐγινε, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα πεδία. Ἡ γλῶσσα εἶχε ἀναπτυχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ γραμματικὴ. Ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία ὡς ὀντολογία εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἐπίσης πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφὴ τῶν Ἀναλυτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ θεμελιακοῦ αὐτοῦ ἔργου Λογικῆς. Οἱ ἄνθρωποι, οἱ προικισμένοι μὲ ἰδιοφυΐα, στοχάζονται καὶ δημιουργοῦν, στὸ πεδίο τῆς φιλοσοφίας προπάντων, καὶ χωρὶς νὰ ἔχουν ἀσκηθεῖ σὲ διανοητικὴ πειθαρχία μὲ τὴν ἀριστοτέλεια ἢ ὅποια Λογικὴ ἄλλη. Χρειάζεται ἡ Λογικὴ προπάντων γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς μὴ προικισμένους ἰδιαίτερα μὲ πνευματικὰ χαρίσματα. Καὶ στὸ πεδίο ἄρα τῆς ἠθικῆς, τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομικῆς, ἢ πραξιολογικῆ ἔχει νὰ προσφέρει πολύτιμες ὑπηρεσίες, μάλιστα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους χωρὶς ἰδιοφυΐα, καὶ ἄρα γιὰ τὴν ἐπίτευξη ὁμοιοτροπίας κάπως τοῦ πολιτικοῦ ἰδιαίτερα καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ στοχασμοῦ, πολυτιμώτατης καὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀντίστοιχη δράση.

Ἐπιβλητικὴ ἰδιαίτερα, καὶ ἀνυπερβλητὴ ἕως σήμερα, εἶναι ἡ μεγαλουργία τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς. Τὸ πολιτικὸ πρόβλημα καὶ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα στὴν οὐσία τους ἔχουν τεθεῖ καὶ λυθεῖ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη κλασσικά, δηλαδὴ μὲ ὑπέρβαση τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς τῆς ἐποχῆς τους.

Ὁ Πλάτων περιγράφει τὴν ἰδεοτυπικὴ ἄρθρωση καὶ τὴν πιθανὴν σειρὰ διαδοχῆς τεσσάρων κοινωνικοπολιτικῶν συστημάτων: τῆς τιμαρχίας, παρόμοιας πρὸς τὴν μεσαιωνικὴ φεουδαρχία· τῆς ὀλιγαρχίας ἢ πλουσιοκρατίας, μὲ χαρακτηριστικὰ τῆ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἐξαθλίωση, καθὼς καὶ τὴν πάλη τῶν τάξεων· τῆς λεγόμενης δημοκρατίας, μὲ χαρακτηριστικὰ τὴν παραμέληση τῆς νομιμότητος καὶ τὴ διαστροφή τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος· καὶ τοῦ χειρίστου ὄλων, τῆς τυραννίδας, παρόμοιας πρὸς γινόμενα φαινόμενα τοῦ δέκατου ἑνατου καὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Προπάντων, ὅμως, ὁ Πλάτων ἐξαίρει τὸ πολίτευμα τῆς ἠθικοπνευματικῆς ἀριστοκρατίας καί, σὲ λειτουργικὴ ἀντιστοιχία, τὸ κοινωνικὸ σύστημα τῆς κοινοκτησίας, ἀλλὰ καὶ στέργει τὸ πολίτευμα τῆς δημοκρατίας καὶ νομοκρατίας ἢ καὶ τὸ κοινωνικὸ σύστημα τῆς περιορισμένης ἰδιοκτησίας, ὅσο δὲν ὑπάρχουν ἱστορικὲς προϋποθέσεις πρόσφορες γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ ιδεώδους του²⁴.

Ὁ Ἀριστοτέλης ταξινομεῖ τὰ πολιτεύματα καὶ τὶς «παρεκβάσεις» τους, καθὼς καὶ τοὺς τρόπους τῶν πολιτικῶν μεταβολῶν ἢ ἐπαναστάσεων, ἐγκωμιάζει τὸ πολί-

24. Βλ. Δεσποτοπούλου Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, 1980², σ. 141 - 166, σ. 53 - 140, σ. 183 - 184, Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας, 1983⁴, σ. 9 - 40.

τευμα τῆς δημοκρατίας καὶ νομοκρατίας καὶ διακρίνει τὶς συστατικὲς λειτουργίες του, καὶ ἀκόμη ἀσκεῖ νηφάλια κριτικὴ στὸ κοινωνικὸ σύστημα τῆς κοινοκτησίας ἢ καὶ τῆς ἰσοκτησίας, ἀλλὰ καὶ διακηρύχνει αἶτημα κοινωνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ²⁵.

Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης, ἐξ ἄλλου, ὡς σκοπὸ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὀρίζουν καὶ οἱ δύο τὴ διάπλαση καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ὄρων, γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες, ὄχι μόνο τοῦ «ζῆν», ἀλλὰ καὶ τοῦ «εὖ ζῆν», καὶ συνυφαίνουν ἄρα τὴν πολιτικὴ κοινωνία ὄχι μόνο μὲ τὴν οἰκονομία στὶς διάφορες φάσεις της, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν «παιδείαν» πρὸς ἀρετὴν.

Οἱ χώρες τοῦ ἀνατολικοῦ συνασπισμοῦ θὰ εἶχαν σὲ πολλὰ νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὸν Πλάτωνα. Οἱ χώρες τοῦ δυτικοῦ συνασπισμοῦ θὰ εἶχαν σὲ πολλὰ νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὸν Ἀριστοτέλη.

Οἱ διάσημοι δυτικο-ευρωπαϊοὶ πολιτειολόγοι τοῦ δέκατου ὄγδοου προπάντων αἰῶνα «μισθαρνοῦν», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Θεοδωρακόπουλος, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀντλοῦν δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν δύο Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, καὶ μάλιστα χωρὶς κἂν νὰ ἔχουν πάντοτε ἄρτια γνώση τῶν ἔργων αὐτῶν.

Ὅποιος ἔχει ἀληθινὴ γνώση τῆς πολιτειολογίας τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, διαθέτει καὶ στὴν ἐποχὴ μας κριτήρια γιὰ νὰ ἐρμηνεύει καὶ νὰ ἀξιολογεῖ ὀρθὰ τὰ πολιτικὰ φαινόμενα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀρχὲς προσανατολισμοῦ πρακτικοῦ, δηλαδὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ δέον καὶ ὡς πρὸς τὸ δυνατόν, ἀντίκρου στὸ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς κάθε στιγμῆς.

V

Ἄς ἐλθομε ἤδη στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς, φωτισμένο ἄλλωστε κάπως καὶ μὲ τὸ φῶς τῆς πραξιο-λογικῆς²⁶, πού γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της ἐργαζόμαστε ἀπὸ τὰ νεανικά μας χρόνια. Καὶ ἀξίζει νὰ πραγματευθοῦμε γιὰ τὴν ἠθικὴ, ὅταν μάλιστα ὁ χώρος της ρυπαίνεται ἀπὸ δοξασίες τοῦ συρμοῦ, παραφυάδες νόθες, ἀλλὰ ὄχι τυχαῖες, τοῦ κοινωνιολογισμοῦ καὶ τοῦ ψυχολογισμοῦ, δηλαδὴ τῶν τάσεων τῆς κοινωνιολογίας καὶ τῆς ψυχολογίας πρὸς ἀντιμετώπιση θεμάτων, πού ἢ οὐσία τους εἶναι ἀπρόσιτη γι' αὐτές.

* * *

25. Βλ. Δεσποτοπούλου Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας, 1983⁴, σ. 52 - 53, σ. 123 - 142.

26. Βλ. Δεσποτοπούλου Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, 1954, σ. 19 - 31, Μελετήματα Φιλοσοφίας, II, 1980, σ. 107 - 132.

Ἡ λέξη «ἠθικὴ» εἶναι σήμερα τοῦλάχιστον δισημαντὴ. Ὀνομάζεται ἠθικὴ τὸ σύνολο τῶν καθιερωμένων σὲ ὀρισμένη κοινωνία γνωμῶν γιὰ ὅ,τι ἀπαγορεύεται ἢ ἐπιτρέπεται ἢ ἐπιβάλλεται· ὀνομάζεται ἠθικὴ ἐπίσης ὁ διαλογισμὸς γιὰ τὸ πρακτέο ἢ μὴ πρακτέο, ἀντίκρυ σὲ ὑπαρξιακὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου, ἐπιτελεσμένος κάθε φορά μόνον προσωπικά, μὲ ἀφετηρία δυνατικο-δεοντικὸ νόημα, θεμελιωμένο ἀπὸ αἷτημα ἰσαπόλυτα ἔγκυρο. Ἡ λέξη ἄρα «ἠθικὴ» ἐκφράζει τὴν κοινωνικὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπικὴ ἠθικὴ. Ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ θετικὸ δίκαιο κάπως, ἢ προσωπικὴ ἠθικὴ πρὸς τὸ φυσικὸ δίκαιο.

Ἡ φιλοσοφία ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ὑπερβατικὴ πηγὴ τῆς προσωπικῆς ἠθικῆς, δηλαδὴ γιὰ ὕψιστα πραξιο-λογικὰ αἰτήματα, ποὺ ἰσχύουν καθ' ἑαυτά, καὶ ὅταν ἀκόμη ἀγνοοῦνται ἢ περιφρονοῦνται, καὶ ποὺ ἢ συμμόρφωση πρὸς αὐτὰ παρέχει στὶς ἠθικὲς ἀποφάσεις ὀρθότητα, καθὼς ἐπίσης γιὰ τὸν τρόπο νὰ τεθεῖ ὀρθὰ σὲ κάθε στιγμή καὶ νὰ λυθεῖ ὀρθὰ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα· ἐξ ἄλλου ὁμως δὲν ὑποτιμᾷ τὴν κοινωνικὴ ἠθικὴ, μάλιστα ἐξαίρει τὴ συμβολὴ τῆς γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κοινωνίας.

Πραγματικά, ἡ λειτουργικὴ συνοχὴ τῆς κοινωνίας – καὶ στὴ διαπίστωση αὐτὴ ὁμοφωνεῖ ἡ φιλοσοφία μὲ τὴν κοινωνιολογία – ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἠθικὴ, τὸ κοινὸ αὐτὸ μέτρο ἀξιολογίας, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ προβλέπει ὁ καθένας τὴν ἠθικὴ ἀπόφαση καὶ ἄρα τὴν κοινωνικὴ δράση τῶν ἄλλων, ὥστε καὶ νὰ προσαρμόζει εὐστοχα τὴν ἰδική του συμπεριφορὰ πρὸς τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων²⁷. Δὲν εἶναι ἄσχετη, ἐξ ἄλλου, ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ πρὸς τὴν προσωπικὴ ἠθικὴ: ἀπαρτίζεται πάντοτε ἀπὸ κανόνες ἐκγονους τῆς προσωπικῆς ἠθικῆς, ἐκφρασμένους ἀρχικά μὲ τὴν ἠθικὴ διδασκαλία ἢ τὴ συμπεριφορὰ προφητῶν εἴτε ἡρώων ἢ καὶ ἀπλῶν εὐπόληπτων ἀνθρώπων, ἀρκεῖ οἱ κανόνες αὐτοὶ νὰ περιβληθοῦν μὲ τὴν ἐπιδοκιμασία τῆς κοινῆς γνώμης, καὶ ἀκόμη νὰ ἐνισχυθοῦν στὸ κῦρος τους, μὲ τὴν ἐπικείμενη ἀντίδραση τῆς κοινωνίας πρὸς κάθε παράβαση τῶν ἐπιταγῶν τους.

* * *

Ἡ μὴ διάκριση τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ὡς προσωπικὸ ἐνδο-συνειδησιακὸ ἀγώνισμα, καὶ προπάντων ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴ πηγὴ τῆς προσωπικῆς ἠθικῆς, ἔχει πολλὰς ἐπιζήμιες συνέπειες. Ἀπὸ αὐτὴν προέρχεται, ἢ ἔστω καὶ ἀπὸ αὐτὴν, ἡ ἀκόλουθη, ριζικὰ σφαλερὴ, κριτικὴ τῆς ἠθικῆς ὡς στοιχείου τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς μας.

27. Πρβλ. Δεσποτοπούλου Μελετήματα Φιλοσοφίας, 1978, σ. 53, σ. 64.

Υποστηρίζεται, σὰν κάτι αὐταπόδεικτο σχεδόν, ὅτι ἡ ἐποχὴ μας χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐκθαμβωτικὴ «πρόοδο» τῆς τεχνικῆς, ὅπως καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ θλιβερότατη καθυστέρηση τῆς ἠθικῆς.

Ἡ γνώμη ὁμως αὐτὴ εἶναι ριζικὰ ἐσφαλμένη. Τὸ σφάλμα τῆς ἐνυπάρχει στὴ σύγκριση τῶν ἀσύγκριτων. Ἡ τεχνικὴ, δηλαδὴ, ἀπὸ τὴ φύση τῆς εἶναι δεκτικὴ γιὰ «πρόοδο», καὶ ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ τῆς ἀποτελεσματικότητος καὶ ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ τῆς προσπάθειας. Ἀντίθετα, ἡ ἠθικὴ, στὴν κύρια φάση τῆς, δὲν ἐπιδέχεται, ἀλλὰ οὔτε χρειάζεται «πρόοδο». Τὰ ὑπάτα ἠθικὰ αἰτήματα, πού διακαθορίζουν καὶ τὸν πιὸ ἀτομικὸ ἠθικὸ λογισμό, εἶναι ἀκατάλυτα καθ' ἑαυτά, καὶ ἄλλωστε ἀρκετὰ πάντοτε γιὰ νὰ ποδηγετήσουν τὶς συνειδήσεις. Ὅποιες νέες καταστάσεις, ἔστω ἀνήκουστες, καὶ ἂν προκύψουν, ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ αὐτὰ μόνο προσανατολίζεται γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀντίστοιχων προβλημάτων. Καὶ σὲ περιστάσεις οἰκονομικῆς εὐμάρειας ἢ ἄλλης εὐτυχίας καὶ σὲ περιστάσεις δεινῆς ἔνδειας ἢ ἄλλης δυσπραγίας, δὲν παύουν νὰ ἰσχύουν τὰ ἠθικὰ αἰτήματα «ὃ σὺ μισεῖς, ἑτέρῳ μὴ ποιήσης» ἢ «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» ἢ «πράττε ὥστε καὶ στὸ ἰδικό σου πρόσωπο καὶ στὸ πρόσωπο κάθε ἄλλου νὰ ἔχεις τὴν ἀνθρωπότητα πάντοτε ὡς σκοπὸ ταυτόχρονα καὶ ποτὲ μόνο ὡς μέσο», ἢ ἀκόμη «πάσας... τὰς τύχας εὐσχημόνως φέρειν καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἀεὶ τὰ κάλλιστα πράττειν» (Ἡθ. Νικομ. 1101 a 1-3). Ὅ,τι πραγματικὰ παραλλάσσει, κατὰ ἐπηρεασμὸ ἀπὸ τὶς βιοτικὰς αὐτὰς περιστάσεις, εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς προθυμίας ἀπλῶς γιὰ συμμόρφωση πρὸς τὰ ἠθικὰ αἰτήματα, κάτι σχετικὸ πρὸς τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία καὶ ὄχι πρὸς τὴν οὐσία τῆς ἠθικῆς.

* * *

Ὁ ἄνθρωπος διακρίνεται ἀπὸ τὰ ζῶα, καθὼς κατόρθωσε νὰ διασπάσει τὴ βιολογικὴ νομοτέλεια, δηλαδὴ νὰ διαφύγει ἀπὸ τὴ δυναστικὴ ἐπιβολὴ τοῦ ἐνστικτοῦ ἐπάνω στὴν ὑπαρξή του²⁸. Σ' αὐτὸ ἔγκειται ἡ ρίζα τῆς ἐλευθερίας του²⁹. Πραγματικά, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, στὴ βασικὴ ἔννοιά της, ὑπάρχει μὲ τὴν ἐνδο-κοσμικὴ μοναξιά του καὶ τὴ βιοτικὴ ἀμχανία του, σύνδρομες πρὸς τὴν ἀποκοπὴ του ἀπὸ τὴ βιοσυντηρητικὴ σοφία, πού ἡ Φύση διαθέτει γιὰ τὰ ζῶα, θησαυρισμένη στὸ ἐνστικτο. Ἀντίκρου λοιπὸν στὴν κατάσταση αὐτὴ ὀρφάνιας ἀπὸ τὴ Φύση, ἀδήριτη εἶναι ἡ πρω-

28. Πρβλ. *Max Scheler Die Stellung des Menschen im Kosmos* (1928), σ. 37 - 43, σ. 86 - 92.

29. Βλ. *Despotopoulos Etudes sur la liberté*, 1974, σ. 19 - 30.

τοβουλία τοῦ ἀνθρώπου, νὰ δράσει πρὸς σκοπὸ καθορισμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον, καὶ μὲ χρῆση μέσων καθορισμένων ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἢ συνειδητῇ δηλαδὴ βιοτικῇ ἐνέργεια, πέρα ἀπὸ τὶς ὑποβολές τοῦ ἐνστίκτου ἢ καὶ ἀντίθετα πρὸς αὐτές. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ ἐλευθερία ὑπάρχει ὡς κάτι σύμφυτο μὲ τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἄρα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ εἶναι ἐλεύθερος.

Ἐξ ἄλλου, ὅμως, ἂν ἡ ἐλευθερία ὡς πρωτοβουλία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κάτι ἀχώριστο ἀπὸ τὴν ὑπαρξή του, δραματικὸ εἶναι ἀντίστοιχα τὸ πρόβλημα, τὸ συνυφασμένο μὲ τὴν ὑπαρξή του, καὶ ἀδιάφευκτο ἄρα γι' αὐτόν: ποιά σὲ κάθε στιγμή τῆς ζωῆς του πρέπει νὰ εἶναι ἢ συμπεριφορὰ του.

Καὶ ὁ ἐλάχιστος συνειδητὸς ἄνθρωπος, ὅσο καὶ ἂν βρίσκεται πάντοτε μέσα καὶ ἀντίκρου σὲ ὀρισμένη «κατάσταση», ἔχει ὅπωςδῆποτε νὰ καθορίσει ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του ὀρισμένη «συμπεριφορὰ», γιὰ νὰ πληρώσει τὴν προκείμενη στιγμή τῆς ζωῆς του. Ἡ ὀρισμένη «κατάσταση», πού μέσα της καὶ ἀντίκρου της βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος, δὲν εἶναι ποτὲ μονοσύστατη, ὥστε νὰ τὸν κρατήσῃ καὶ νὰ τὸν κινήσῃ ἐπάνω της, χωρὶς ἀνάγκη πρωτοβουλίας του. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐμπρὸς του δύο τοῦλάχιστον δυνατότητες: ν' ἀποδεχθεῖ ἢ ν' ἀπαρνηθεῖ τὴν πορεία ζωῆς, τὴν προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν ἐπικρατέστερη τάση, ἢ ἔστω ροπή, στὴ γύρω του «κατάσταση». Ἄρα, καὶ ἡ ἀνένδοτη ἀπραξία, ἡ ἐπίμονη ἀποφυγὴ δῆθεν κάθε πρωτοβουλίας, εἶναι ἀποδοχὴ τῆς προκείμενης πορείας ζωῆς, ἐπιλογὴ δηλαδὴ τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς δυνατότητες. Καὶ δὲν εἶναι δυνατόν κανεὶς ἄλλος καὶ τίποτε ἄλλο νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἐπιτέλεση τῆς ἀδήριτης αὐτῆς ἐπιλογῆς, καὶ νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴ σύστοιχη εὐθύνη.

Ἴδού, λοιπόν, γιατί καὶ πῶς τὸ ἠθικὸ πρόβλημα εἶναι κάτι ἀναπόδραστο γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ ἠθικὴ ἀντίστοιχα κάτι ἀδήριτο γι' αὐτόν, καὶ μάλιστα ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινη διάσταση τῆς ζωῆς του.

Καὶ ἰδοὺ ἐπίσης γιατί ἡ ἠθικὴ, μὲ τὴν ἀδήριτη παρουσία της, αὐτὴ κατ' ἐξοχὴν προσγειώνει καὶ προσδένει τὶς ἀναζητήσεις τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν πραγματικότητα, καὶ ἰδιαίτερα τὴ συνυφασμένη μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἄλλωστε, ὅτι καὶ οἱ σκεπτικιστὲς φιλόσοφοι παρουσιάζονται ἀντίκρου στὰ προβλήματα συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου ἀνευδοίαστα καταφατικοί: ἀναγκάζονται νὰ δεχθοῦν γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀντικειμενικὰ ἐρείσματα, ὅπως τὸ δίδαγμα τῆς ἐμπειρίας ἢ τὴν ἐθιμικὴ παράδοση ἢ τὸ «εὐλογον», δηλαδὴ τὴν πιθανὴ ἀπλῶς ὀρθότητα.

Ἄξιζει νὰ ἐκτεθοῦν, σύντομα, τὰ κύρια στοιχεῖα, ἢ καὶ οἱ ἀναβαθμοὶ τῆς ἠθικῆς³⁰: ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου νὰ δαμάζει τὶς ὅποιες «ὀρμές» του, δηλαδὴ τὶς βιολογικὰ προπάντων προσδιορισμένες ἀλογικὲς ψυχικὲς τάσεις του· ἡ «μέριμνα» τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ γιὰ τὶς ἐπόμενες στιγμὲς τῆς ζωῆς του, ὑπέρβαση ἄρα πραξιονοητικὴ τῆς προκείμενης στιγμῆς τοῦ χρόνου πρὸς τὶς ἐπόμενες, προ-νοητικὴ λειτουργία, προ-μήθεια· ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἀνθρώπου νὰ πληρώσει τὴν προκείμενη καὶ τὶς ἐπόμενες στιγμὲς τῆς ζωῆς του, μὲ κάτι ἄξιο καθ' ἑαυτό, δηλαδὴ καὶ ἄσχετο πρὸς τὴ συντήρησίν της· ἡ ἐπέκτασις τῆς «μέριμνας» τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴ συντήρησις τῆς ζωῆς καὶ τὴν πλήρωσίν της μὲ κάτι ἄξιο καθ' ἑαυτό, καὶ πέρα ὀλωσδιόλου ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ του ὑπαρξίν, δηλαδὴ πρὸς τὴν ὑπαρξίν κάθε ἄλλου ἀνθρώπου, ἰσότημα κατ' ἀρχὴν πρὸς τὴν ἀτομικὴ του ὑπαρξίν· ἡ προθυμία τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ θυσία τῆς ἀτομικῆς του ζωῆς, σὲ ὅποιες ἑκτακτὲς περιστάσεις εἶναι αὐτὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς ἄλλων ἀνθρώπων ἢ γιὰ τὴ δημιουργία εἴτε διάσωσις αὐτάξιων ἀγαθῶν.

Σύστοιχη πρὸς τὴ «μέριμνα», ὡς κύριο στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς, εἶναι ἡ «εὐθύνη». Καὶ ὑπάρχει συναίσθησις εὐθύνης ὄχι μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν προτέρων, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς παραλείψεις ἀπαραίτητων ἠθικῶν πράξεων. Εἶναι ἴδιο τῆς μεγάλης ἠθικῆς προσωπικότητας, νὰ ἔχει συναίσθησις ἀπέραντης εὐθύνης, καὶ νὰ ὑπεγείρεται ἀπὸ αὐτὴν ἀδιάκοπα σὲ βαθύψυχη καὶ πολύτροπη μέριμνα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὶς ἄλλες ἀταξίες τοῦ κόσμου.

Καὶ γιὰ τὴν πιὸ μεγάλη ὅμως προσωπικότητα παραμένει ἀνεφικτὴ ἡ ἀκέραιη πραγμάτωσις τῆς ἠθικῆς. Ἄνυπερνίκητη ἐμφανίζεται ἡ ριζικὴ ἀντινομία τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας· καθὼς τὸ ἠθικὸ χρέος ἔχει ἀπέραντη ἑκτασις, ἐνῶ οἱ προσωπικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι περιορισμένες. Κατορθώνεται ὅμως ἡ υπερνίκηση τῆς ἀντινομίας αὐτῆς, ἀλλὰ μὲ ἓνα μόνον τρόπο: μὲ τὴ συμβολὴ στὴ λειτουργία τῆς ἀληθινῆς πολιτικῆς κοινωνίας, πού αὐτὴ μόνη, μὲ τὸ συντονισμὸ τῶν ἀνθρώπινων δράσεων, ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἐκπλήρωσις τοῦ ἀπέραντου ἠθικοῦ χρέους, τοῦ μὴ δεκτικοῦ νὰ ἐκπληρωθεῖ ἀπὸ κάθε ἀνθρώπο χωριστά. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἄλλωστε καὶ πρέπει, κατὰ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα δηλαδὴ, νὰ ὑπάρχει ἡ πολιτικὴ κοινωνία. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ εἶναι ἡ γνήσια πολιτικὴ παρέκτασις τῆς ἠθικῆς ἀπαραίτητο πρὸς ὀλοκλήρωσίν της³¹.

Τῆς πολιτικῆς κοινωνίας δημιούργημα ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα εἶναι καὶ τὸ δικαίωμα

30. Βλ. Δεσποτοπούλου ἐνθ. ἀν., σ. 57 - 59.

31. Βλ. ἐνθ. ἀν., σ. 102 - 111.

τῆς ἐλευθερίας: δηλαδή ὄχι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὑπαρξιακὴ ἀρχὴ του, ἀλλὰ ἡ εὐχέρεια πρὸς αὐτοκαθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς του μέσα καὶ ἀντίκρου στὴν κοινωνία. Δικαίωμα σημαίνει δυνατότητα συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου μὲ προϋποθέσεις καὶ συνέπειες κοινωνικῆς, θεσπισμένης ἄρα καὶ στηριγμένη ἀπὸ τὸ δίκαιο. Ἡ ἐλευθερία ὡς δικαίωμα ὑπάρχει σὲ λειτουργικὴ συνάρτηση πρὸς τὸ δίκαιο. Ὅσο καὶ ἂν φαίνεται παράδοξο, ἡ εὐχέρεια πρὸς αὐτοκαθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς μέσα καὶ ἀντίκρου στὴν κοινωνία εἶναι πάντοτε ἀπότοκη τοῦ δικαίου ὡς ἑτεροκαθορισμοῦ: καθὼς οἱ κανόνες του δηλαδή ἀπευθύνονται καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τῆς ἴδιας κοινωνίας, καὶ δημιουργοῦν σ' αὐτοὺς ὑποχρεώσεις ἀντίστοιχες. Ἐξ ἄλλου, τὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαίωματος ὑπέχει ἀδιάπτωτα περιορισμοὺς ἀπὸ τὸν σύμφυτο μὲ τὸ δίκαιο ἑτεροκαθορισμὸ, ἀλλὰ ἐπίσης δέχεται καὶ ἀυξήσεις πολὺτιμες, ἀνέφικτες διαφορετικὰ – ὅ,τι παραγνωρίζουν μᾶλλον οἱ θεωρητικοὶ τοῦ δικαίου³².

Μία αἰτία γιὰ τὴν πρόκυψη τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν περιορισμῶν τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαίωματος κάποιων ἀνθρώπων εἶναι ἡ διογκωμένη ἰδιοκτησία τῶν ἄλλων: καθὼς σὲ κοινωνία μὲ σπάνι ἀγαθῶν συνεπάγεται ἀποψίλωση ἀντίστοιχα τῆς ἰδιοκτησίας τῶν προκειμένων ἀνθρώπων, καὶ ἄρα τὴν οἰκονομικο-κοινωνικὴ ἐξαθλίωσή τους. Πολλῆς ὁμως ἀκόμη αἰτίας ὑπάρχουν γιὰ τὴν πρόκυψη παρόμοιων περιορισμῶν, συνυφασμένες καὶ αὐτὲς πάντοτε μὲ τὴν ἑτεροκαθοριστικὴ ἐνέργεια τοῦ δικαίου.

Οἱ περίφημες στὴν ἐποχὴ μας συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις μεταξὺ ἐλευθερῆς λεγόμενης οἰκονομίας καὶ αὐστηρὰ σοσιαλιστικῆς οἰκονομίας, ἢ μεταξὺ αὐτοδιαχειριστικῶν μεθόδων καὶ γραφειοκρατικῶν μεθόδων, ἔχουν ὡς κύρια βάση τὴ διάταξη αὐτὴ μεταξὺ ἑτεροκαθορισμοῦ καὶ αὐτοκαθορισμοῦ ὡς δύο φάσεων τοῦ δικαίου: ἀφοροῦν οὐσιαστικὰ τὴν ἀντίστοιχη ἔκταση τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ καὶ τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ στὸ πεδίο τοῦ δικαίου, ἄρα τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἐπίσης ἢ μᾶλλον ἰδιαίτερα τὴν ἔκταση τῶν κοινωνικῶν περιορισμῶν τῆς εὐχέρειας πρὸς αὐτοκαθορισμὸ, τῶν ἀπότοκων τῆς ἑτεροκαθοριστικῆς ἐνέργειας τοῦ δικαίου, – χωρὶς ὁμως συνεκτίμηση τῶν σύνδρομων πρὸς αὐτοὺς κοινωνικῶν ἀυξήσεων τῆς εὐχέρειας πρὸς αὐτοκαθορισμὸ, πού μάλιστα ἐνέχουν κατ' ἀρχὴν καὶ βελτιώσεις, ποιοτικά, τοῦ περιεχομένου της. Ὑπάρχει στὴν ἐποχὴ μας κάποια εἰδωλολατρεία, ἢ καὶ συχνὰ καπηλεία, τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαίωματος. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, καὶ ὅσο καὶ ἂν ἡ σύσταση τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαίωματος εἶναι συνάρτημα τοῦ δικαίου, ἡ ἄσκηση ὁμως

32. Βλ. Δεσποτοπούλου Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, 1954, σ. 158 - 172, σ. 182 - 184, σ. 253 - 266, Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας, 1983⁴, σ. 75 - 88.

τοῦ περιεκτικώτατου αὐτοῦ δικαιώματος, καθὼς καὶ ὅποιον ἄλλου δικαιώματος, εἶναι πάντοτε θέμα τῆς ἠθικῆς. Ἐνδέχεται ἄσκηση δικαιώματος, ἄποψη σύμφωνα μὲ τὸ θετικὸ δίκαιο, ἠθικὰ ὅμως ἀμαρτωλή. Τὸ θετικὸ δίκαιο, ἂν καὶ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κοινωνίας, εἶναι ὅμως κάτι παρέμβλητο καὶ μένει σὰν κάτι ἐξωτερικὸ στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντίθετα, συνυφαίνεται ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐσώτατα μὲ τὴν ἐτυμηγορία τῆς ἠθικῆς³³.

* * *

Ἐξ ἄλλου, στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς, στὸ ἀδήριτο αὐτὸ ὑπαρξιακὸ πεδίο τοῦ ἀνθρώπου, ἐκδηλώνεται ὄχι μόνο ἡ μεγαλοσύνη του, ἡ ἀπότοκη τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ ἡ τραγικὴ ἀδυναμία του, ἄσχετα καὶ πρὸς τὴν ἀντινομία ἠθικοῦ χρέους καὶ ὑποκειμενικῶν δυνάμεων πού ἀντιμετωπίζεται μόνο μὲ τὴν παρέκταση τῆς ἠθικῆς πρὸς τὴ γνήσια πολιτικὴ. Ἡ τραγικὴ αὐτὴ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ σύστοιχη καὶ ἀντίρροπη τῆς μεγαλοσύνης του, ἐκδηλώνεται καὶ στὶς δύο καίριες φάσεις τῆς ἠθικῆς: δηλαδὴ καὶ ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ καὶ προκαθορισμὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τοῦ πιὸ ἀξίου τρόπου συμπεριφορᾶς του καὶ ὡς πρὸς τὴν τήρησιν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τοῦ καθορισμένου ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀξίου τρόπου συμπεριφορᾶς³⁴.

Καὶ ἰδοὺ οἱ δύο αἰτίες τῆς διπλῆς αὐτῆς ἀδυναμίας: Ὁ ἄνθρωπος δὲν διαθέτει, σὲ βαθμὸ πανεπάρκειας, οὔτε ἀποκαλυπτικὴ αἰσθαντικότητα γιὰ τὶς ἀξίες, οὔτε ἀνακαλυπτικὴ διορατικότητα γιὰ τὶς πρὸς αὐτὰς σύστοιχες, στὴν προκειμένη πραγματικότητα, δυνατότητες, οὔτε ἀκόμη προβλεπτικότητα γιὰ τὶς ἐπισυνέπειες καὶ τὶς παρασυνέπειες τῆς «συμπεριφορᾶς» του, καθὼς αὐτὴ διασταυρώνεται προπάντων μὲ τὶς ὅποιες συνέπειες μελλοντικῶν πρωτοβουλιῶν κάποιων ἄλλων ἀνθρώπων. Ἐπειτα, ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου διέπεται ὄχι ἀπλῶς ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λογισμό του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀλογικὰς ψυχικὰς τάσεις, δηλαδὴ πόθους, φόβους καὶ πάθη ἄλλα, σὲ ἀνταγωνισμὸ καὶ μεταξύ τους καὶ πρὸς τὸν πρακτικὸ λογισμό.

Κατὰ συνήθεια τονίζεται μόνο ἡ δεύτερη αὐτῆς αἰτία παρασυρμοῦ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀνηθικότητα, ὁ ἐπηρεασμὸς του ἀπὸ τὰ πάθη του, καὶ ἰδιαίτερα τὰ κακὰ πάθη του, ὅπως ὑποσημαίνεται μᾶλλον καὶ ἀπὸ τὸ περίφημο χωρίο τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους: «ὥσπερ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζώων ἄνθρωπός ἐστιν,

33. Βλ. *Despotopoulos Etudes sur la liberté*, 1974, σ. 102.

34. Βλ. *Δεσποτοπούλου Μελετήματα Φιλοσοφίας*, 1978, σ. 65 - 66.

οὕτω καὶ χωρισθεῖς νόμον καὶ δίκης χεῖριστον πάντων... ἀνοσιώτατον καὶ ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς» (1253 a 31-36).

Αὐτὴ ὅμως εἶναι, διττὰ ὑπονομευμένη, ἡ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς, τὸ κατ' ἐξοχὴν ὑπαρξιακὸ πεδίο του, βαρὺ στίβο γιὰ δοκιμασία τῆς ἐλευθερίας του: Σὲ κάθε στιγμή ἀξιώνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κατόρθωμα σταθερότητας καὶ ὀρθοφροσύνης· ἐνῶ ἐλλοχεύουν οἱ πειρασμοὶ καὶ οἱ φόβοι γιὰ νὰ τὸν παρασύρουν στὴν ἐκτροπή, ἀλλὰ καὶ χαίνει τὸ βάραθρο τῆς ἀποτυχίας, ἀκόμη καὶ σὲ ὅποιον μένει ἀκλόνητος ἀπὸ τὶς σειρήνες τῶν πειρασμῶν ἢ καὶ ἀπὸ τὶς ἐρινύες τῶν φόβων.

Δὲν ἔχει ὁ ἄνθρωπος αὐτόδοτη κατάσταση ἀγιότητας, ὥστε νὰ κινεῖται ἀλάθητα καὶ ἀπαρέγκλιτα πρὸς τὴν ὀρθοπραξία· ἔχει ὅμως τὴ δυνατότητα νὰ τείνει ἐπίμονα πρὸς τὴν ὀρθοπραξία· καί, μὲ τὴν ἀνύψωση τῆς δυνατότητας αὐτῆς σὲ ἀποστολή, τάχθηκε ἀρχαιότεν λαμπαδηφόρος τοῦ Ἀπολύτου πιστὸς ἐπάνω στὸ σαθρὸ ἔδαφος ὅπου ἡ τροχιά τῆς ἀρετῆς. Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου βεβαιώνεται κατ' ἐξοχὴν στὸ ἀγώνισμα τῆς ἠθικῆς.

* * *

Αὐτὰ ἔκρινα ὅτι ἀξιζε νὰ λεχθοῦν, στὴν ἔκτακτη αὐτὴ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας: ὡς ἐγκώμιο καὶ ἀπολογία τῆς φιλοσοφίας, ὡς ἐπισήμανση τῆς ἐλληνικῆς ρίζας της, ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς ἀκατάλυτης καὶ στὴν ἐποχὴ μας ἀποστολῆς της, καὶ ἀκόμη ὡς ἔξαρση τῆς σημασίας τῆς ἠθικῆς, συνυφασμένης μὲ τὴν ἐλευθερία καὶ ἄρα τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου.

Καὶ ἄς συγχωρηθεῖ ὡς ἐπιμύθιο ἢ ἔκφραση τῆς ἀκόλουθης γνώμης:

Ἐπιταγὴ ἄρα τῆς Ἱστορίας εἶναι ἡ γόνιμη ἀναστροφή τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ μὲ τὰ κλασσικὰ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων κείμενα, κάτι ποὺ ἐξ ἄλλου προϋποθέτει μὴ ἀποκοπή του ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν κλασσικῶν αὐτῶν κειμένων, τὴν καὶ πνευματικώτερη γλώσσα τῆς ἀνθρωπότητας. Ὅραμα ἐμπνευστικὸ τῆς παιδείας τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀναγωγή τῆς χώρας μας, αὐτόφωτης πνευματικά, σὲ περίοπτο σπουδαστήριον τῆς Οἰκουμένης, γιὰ τὰ ἐλληνικὰ τουλάχιστον γράμματα, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία.